

Személyiségetika – dióhéjban

HELLER ÁGNES

A spekulatív filozófia új világokat teremt. A praktikus filozófiának, elsősorban az etikának, nincs efféle ambíciója. Pusztán végiggondolja, összefoglalja, rendezi és értelmezi a kor tisztességes, jó embereire jellemző erkölcsi magatartásformákat. A személyiségetika a modern emberek modern válasza a modern világ erkölcsi kihívásaira. Előadásomban a következő gondolatot szeretném röviden összefoglalni: a modern világban minden etika személyiségetikává válik – a tiszta személyiségetika morálisan gyanús. Ezt a dilemmát a filozófia pusztán regisztrálja, az egyes ember az, aki megéli; a morális felelősséget mindig a cselekvő viseli.

*

A modern írástudata az ember véletlenszerűségének öntudata. A modern emberek világában, s ezzel morális szituációjában is, három új, mindaddig pusztán marginálisan jelentkező élmény a meghatározó: a kozmikus esetlegesség élménye, a társadalmi esetlegesség élménye, továbbá hagyományos fix értékrendek felbomlása, azok folyamatos megkérdőjelezése, racionális dekonstruálása. Ez a három tényező szorosan összefügg. A kozmikus kontingencia a kozmikus aggodás forrása. A 17. századtól kezdve a dolgok halott s ugyanakkor végtelen univerzuma foglalta el a békés és egyetlen központ köré rendezett antik és keresztény

kozmosz helyét. A 19. században már nem volt gondoskodó mennyei atyánk, aki mindeddig figyelemmel kísérte lépéseinket, aki szívünkbe látott, akinek parancsolatait jól ismertük, akár engedelmeskedtünk nekik, akár megszegtük őket. Isten meghalt, jóban és rosszban egyaránt magunkra maradtunk. Társadalmi esetlegességünk ténye és tudata a hagyományos premodern hierarchikus berendezkedés leépítésével párhuzamosan nőtt. MacIntyre-nek igaza van: minden premodern világban megkapjuk születésnap ajándékképpen, áldásként vagy átokként, földi rendeltetésünket, *téloszunkat* is. Azzá kell lennünk, aminek születünk; az esetlegességtől a jó élethez vezető pálya ki van jelölve. Igaz, mindig és mindenkor véletlenszerűen voltunk a világba behajítva; genetikai a priorinkat és társadalmi a priorinkat nagy nehézségek árán és sok feszültséggel illesztettük úgy-ahogy össze. De legalább azt a borítékot, melybe genetikai kódunkat csomagolták, amikor a világba hajítottak, tisztességesen megcímezték. A modern embert azonban megcímzetlen borítékban hajítják a világba. Ez annyit jelent, hogy a szabadságba vagyunk hajítva, azaz a semmibe. A pusztaságba. *Téloszunk* nincs kijelölve. A magunk rendeltetését magunknak kell kijelölnünk – ha ezt meg nem tesszük, megmaradunk véletlenszerű egyedeknek. Rettenetes a felelősségünk önmagunkért. És egyre kevesebb a támaszunk. Mert, harmadsorban, ha értékeinket, erényeinket, kötelességeinket az ész bírálatának vetjük alá, azonnal ki fog derülni, hogy nincs közöttük egyetlen egy sem, mely végső értéként kiállna az ész próbáját; ami racionálisan igazolható, az ugyanakkor racionálisan igazolhatatlan is. Ha nincs legalább egyetlen érték vagy erény, melyet egy gesztussal abszolútnak fogadunk el, le kell mondanunk minden erkölcsi támaszról vagy támponttól önmagunkon kívül. De hogyan találhatunk erkölcsi támpontot önmagunkban és csakis *önmagunkban*, mikor minden morál lényege és próbája a *Másikhoz* való viszony? Erre a kérdésre mindeddig két reprezentatív filozófiai válasz született – a Kanté és a személyiségetikáé.

A kanti morálfilozófiának és a személyiségetikának van néhány közös vonása. Ha nem így lenne, a filozófiában járatlan emberek nem tudnák ezt a két annyira eltérő morálfilozófiai megoldást magatartásukban olyan szépen összeötvözni. Mind a kanti morálfilozófia, mind a személyiségetika elválasztja a morált a megismeréstől. Mindkettő tudomásul veszi és konfirmálja a felvilágosodást legalább annyiban, hogy mindkettő igenli az egyed morális autonómiáját. Mindkettő visszaállítja a morális centrumot. A tisztességes, jó ember megközelíti, ha el nem is találja a morális

középpontot. De a centrumot, amelyet megközelített, ismernem kell ahhoz, hogy megközelítsem. Ismerni nem ugyanaz mint tudni. Ha elgondolom a morális központot, ennek a felismerésnek húzóereje van; tudom, hogy milyen emberré kell válnom, hogy mit kell tennem. Azaz, mind Kant, mind a személyiségetika azt vallja, hogy a morálnak van *abszolút alapja*, és hogy ez az abszolútum nem tudáson alapszik. A morál és az igazság intim viszonyát így helyreállítják, anélkül, hogy a morált kapcsolatba hoznák az „igaz tudás” epistemológiai értelmezésével. Az igazság és morál intim viszonyának helyreállítása jelzi, hogy a megismerés és morál kettéválasztásának semmi köze nincs az irracionalizmushoz. Arról van szó, hogy nem tudjuk (és nem is tudhatjuk), hogy mi, vagy ki a morál forrása, ahogy azt sem tudjuk, hogy ki (mi) az, aki a világba hajít.

A kanti morálfilozófia és a személyiségetika ellentéte ontológiai természetű, és ebből az ontológiai ellentétből sok minden következik. Például az, hogy személyiségetikáról, és nem személyiség-morálfilozófiáról beszélek. Ilyen ugyanis nincsen. A kanti morálfilozófia az ember ontológiai megkettőződésén alapul: a morális törvényt nem lelem meg az empirikus emberben, csak a nuomenális emberben, a transzcendentális szabadságban, az emberiségben, amely bennünk lakik. A személyiségetikában azonban a tisztességes élet forrása az egységes ember – az egyed, aki éppen olyan, amilyen – a maga egyszerűségében, éppígyiségében. Az egyikben az ember télosza – még mindig – adott, ha nem is tartalmilag, de formailag adott; *téloszunk* nem más, mint a bennünk lakozó univerzális (velünk született) erkölcsi törvény empirikus megközelítése; a másik szerint üres lehetőségek káoszaként születve, *téloszunkat* magunknak kell megválasztanunk azzal, hogy önmagunkat választjuk.

*

A személyiségetika – többek között – a kanti morálfilozófia elleni lázadás is, beszéljünk bár Fourierről, Stimerről vagy Nietzsche-ről, vagy akár mindazokról, akik – mint Goethe vagy Napóleon – sikeresen, vagy, mint Raszkolnyikov, sikertelenül gyakorolták. Mind pátosza, mind alapgondolata a szabadságfanatizmusból ered: nemcsak a külső követelményektől, normáktól és szokásoktól kell felszabadítani magunkat, hanem a bennünk lakozó Általános terrorjától is. Ebben a gondolati világban a személyiség önkibontakoztatása az etika egyetlen forrása és önmagában is

etikus. Légy önmagad, légy hű önmagadhoz, legyél azzá, ami vagy – ez a személyiségetika kategorikus imperatívusza. Alapértéke és erénye pedig az *autenticitás*. Az autentikus/inautentikus pár foglalja el a jó/gonosz pár helyét.

A személyiségetika ezen abszolutista változatával hasonló a baj, mint a kantival – pusztán formális. Mondjuk, Adolf Hitler vagy Joszif Sztálin is megfelel egy efféle személyiségetika minden kritériumának. Mert, ugyebár, a tiszta személyiségetika etikus mivolta magán a személyiségen múlik, azon a kérdésen áll vagy bukik, hogy a személyiség maga etikus-e, hogy mi az, amit ez a személyiség önmagában választ, s mi az, amivé válik. Rosenzweig azt mondta a tiszta személyiségetikáról, hogy gyakorlóit kötéltáncot járnak; szerinte egyetlen ember volt, aki erről a kötélről nem zuhant a szakadékba – maga Goethe. Hozzá lehetne tenni, hogy bár Nietzsche a tiszta személyiségetikát hirdette, maga sosem gyakorolta.

Mindennek ellenére jó okunk van rá, hogy a pusztán formális személyiségetikát – azokban a változatokban, ahogy Goethe vagy Nietzsche megfogalmazták – valóban etikának tekintsük. Nézzük pl., hogy Nietzschénél mi teszi az embert autentikussá. Miből tudom, hogy egy ember autentikus? Abból, hogy nem hazudik, hogy nem piszkolja be önmagát, s hogy megvan a képessége arra, hogy ígéretet tegyen. Ezek meg átértelmezett formájukban is nagyon hagyományos erkölcsi értékek, erények. Az ember akkor nem hazudik, ha hű önmagához, akkor is, ha ez szenvedéssel jár, az ember akkor nem piszkolja be magát, ha semmi olyat nem tesz, ami személyisége számára idegen, s az embernek akkor van meg az a képessége, hogy ígéretet tegyen, ha felelősséget vállal szavaiért, tetteiért, létéért. S ha nem tévedek, a felelősségvállalás volt és maradt a morális ember alapmagatartása.

*

A személyiségetikának van azonban egy nem pusztán formális variánsa. Ennek a változatnak első átgondolása Kierkegaard nevéhez fűződik. Hogyan volt ez lehetséges? A személyiségetikának nincs és nem is lehet alapja a szó metafizikai értelmében. Nem alapozhatja magát ugyanakkor egyetlen empirikus normára, szabályra, semmilyen eleve adott értékre, egyetlen vallásra vagy filozófiára sem. Hogyan lehet akkor egyáltalán tartalma? A megoldás egyszerű: magának a választónak és a választásnak van etikai tartalma. Ez az a fajta választás, melyet Kierkegaard egzisz-

tenciális választásnak nevezett. A következőkben nem fogom mindenben Kierkegaard szavait követni, legfeljebb szellemét.

Személyiségem választása az, amit egzisztenciális választásnak nevezünk. Ebben a választásban személyiségemnek tartalmat adok, s ezzel megcímzem azt az üres borítékot, melyben születésemkor a világba hajítottak. Esetlegességemet ezzel sorsommá választottam. Most már van *téloszom* – magam adtam magamnak. Nem löknek, tolnak múltam különböző determinációi – sorsom, jövőm húz helyette. Nem aggódom a szabadságtól, mert már nincs mitől aggódnom, hisz saját sorsommá, szabadságom hordozójává lettem. Önmagam választása – ugrás. Az ugrás a második hajítás. Nem okvetlenül tudatos gesztus – lehet ösztönös is, vak is. Lényeges az, hogy túlugorjam a szakadékot, és hogy a saját sorsommá váljak. Az a tartalom, amit magamnak adok, sokminden lehet. A lényeges azonban az, hogy mindig magamat választom, sosem valami rajtam kívül levő valamit (az heteronómia lenne). Tehát nem a filozófiát választom, hanem magamat mint filozófust, nem a szerelmemet választom, hanem magamat mint ennek az embernek szerelmesét, nem a jóságot, az erkölcsöt, hanem magamat mint jó, tisztességes embert. Hogyha az ember magát tisztességesnek választja, akkor az egyetemesség kategóriája alatt választ; ugyanis úgy választja önmagát, ahogy bárki megteheti – amennyiben bátran átugorja a szakadékot.

Mit jelent az, hogy valaki tisztességes embernek választja meg önmagát? Kierkegaard azt mondja, hogy a jó és a rossz közötti választást választja. Azaz olyan embernek választja önmagát, aki, mielőtt dönt vagy cselekszik, megkérdezi, hogy morálisan helyes vagy helytelen-e így cselekedni, s csak azután fontolja meg, hogy hasznos-e vagy káros, hogy sikerre vezet-e vagy sem stb. Tehát az az ember választja meg tisztességesnek önmagát, aki nem elsősorban a rá háramló nem erkölcsi jellegű következményeket mérlegeli erkölcsi tartalmú döntéseiben.

Előadásom elején azt mondtam, hogy – eddig – két olyan modern etika van, mely helyreállítja a morál és az igazság intim kapcsolatát; a kanti etika és a személyiségetika. Az etika mindkettőben a morális abszolútum körül helyezkedik el. Ez a morális abszolútum az a középpont, melyet megközelítünk. A személyiségetika esetében ez a gondolat még kifejtésre szorul.

Szókratész/ Platón kétszer, legalább kétszer fut neki, hogy racionális érvekkel bizonyítsa be: jobb igazságtalanságot elszenvedni, mint elkövetni. De ez nem sikerül neki. Azaz sikerül, mert persze be lehet bizonyítani, de ugyanolyan erős érvekkel és

ugyanolyan logikai egyértelműséggel azt is be lehet bizonyítani, hogy jobb igazságtalanságot elkövetni, mint elszenvetni. A tisztességes (jó) ember számára Szókratész tétele igaz, míg a tisztességtelen, rossz ember számára ennek ellenkezője az igaz, vagy legalábbis úgy cselekszik, mintha az ellenkezője lenne igaz. Platón úgy bizonyította be végül Szókratész tételéről, hogy nem pusztán a tisztességes ember számára igaz, hanem egyetemesen, hogy teremtett egy másik világot, a metafizika világát, s ebben megálmodta a Legfőbb Jó eszméjét, melynek Léte és e Létről való tudásunk garantálja a szókratészi tétel igazságát. A modern gondolkodás a metafizika dekonstrukciója után visszakerült a pre-metafizikus Platón helyzetébe. Megint csak azt mondhatjuk: a tisztességes ember számára Szókratész tétele igaz. Az az ember, aki önmagát mint tisztességes (jó) embert választotta, arról ismerjük meg, hogy ő az, aki számára Szókratész tétele igaz, s gyakorlatilag is igaz. Ő tehát az, aki a morális abszolútnak kötelezte el önmagát azzal, hogy így választotta meg magát.

Miért választja az egyik ember magát tisztességesnek, a másik pedig nem? Erre a kérdésre nem tudunk választ adni, s nem is tettejük, hogy tudunk. A morál forrása transzcendens, mondhatnánk – ez a „nem tudjuk” pozitív megfogalmazása. Honnan tudjuk azonban, hogy a tisztességes ember megvlasztja önmagát tisztességes embernek? Onnan, hogy tisztességes. Tehát ugyanonnan, ahonnan – Kant szerint – a transzcendentális szabadságról tudunk. Miért döntünk akkor inkább a személyiségetika mellett, mint a kanti morálfilozófia mellett? Mert ez emberre szabott, a véges, múlandó emberre; mert nem áll keresztben az önmegvalósítás igényével és a boldogság ígéréssel, mert az ismételtelen személyiségre épít, s mert bízik abban, hogy mindenki különbözőképpen, mindenki a maga módján lehet tisztességes.

*

Mikor/(ha) az ember önmagát tisztességes embernek választja, akkor kezd *azzá válni, ami* – tisztességes emberré. Azzal kezd azzá válni, ami (tisztességes emberré), hogy önmagát teljesen, abszolúte választja – nem ezt vagy azt önmagában, hanem teljes önmagát. Hogy visszavlasztja magát a korba, családjába, melybe született, hogy visszavlasztja minden személyes tulajdonságát, pszichológiáját, tehetségét és komplexumait egyaránt – tehát, röviden szólva, *az, amit egészen választ, amit totálisan választ, nem más, mint a saját esetlegessége*. A tisztességes ember tehát nem fogja mentegetni önmagát, hogy azért kínzott meg valakit,

mert szülei gyermekkorában elváltak, vagy mert elkényeztették, vagy mert szerencsétlen csillagzat alatt született – hiszen mikor önmagát választotta, mindezeket újraválasztotta – a felelősség az övé. Így, ahogy vagyok, pontosan, kivétel és kertetés nélkül, tisztességes ember vagyok, és azzá válok, ami vagyok – ennyiben van értelme annak a jól ismert gondolatnak, hogy az egzisztencia megelőzi az esszenciát. Ha magamat egészen választom, akkor nincs többé kauzál-determináció, mert kizárólag és egyedül sor-som, jövőm, projektumom, saját választásom vezet és fog vezetni. Ismétlem, nem az a kérdés, hogy van-e egyáltalán akár egyvalaki, aki ilyen abszolúte választotta önmagát, aki minden determinációját projektummá változtatta, ahogy Kantnál sem az volt a kérdés, hogy van-e egyetlen ember, akit valaha kizárólag az erkölcsi törvény determinált. Ami fontos, hogy visszajutottunk a Központ-hoz, metafizika nélkül, és (Kanttal szemben) egy, a metafizika nyomait magán viselő, konstruált univerzalizmus nélkül.

A tisztességes ember magát olyan embernek választja, aki inkább elszenvedi a rosszat, minthogy mással rosszat tegyen. Tehát a morál abszolút tétele az *együtt-lét ontológiáján alapul*. Mindig a másik emberhez viszonyulunk, vagy – hogy Lévinas-szal szóljak – az abszolúte Másik igényére válaszolunk erkölcsi döntéseinkben. A kategorikus imperatívusz belülről támaszt ránk igényt. De az, ami itt belülről támaszt igényt ránk, nem egy másik, nem is számos másik, nem az együtt-lét másika, nem a barátunk, nem a szeretőnk – nem, hanem minden ember, aki valaha e földön élt, él, és élni fog. Ha magunkat tisztességes embernek választjuk, akkor nem vállalunk univerzális felelősséget a szó kanti értelmében. Inkább olyanoknak választjuk magunkat, akik képesek ígéretet tenni, s így magukra vállalják a felelősség-vállalást felebarátaiért, annak minden rizikójával együtt.

Tehát tisztességes embernek választom magamat, és azzá válok, ami vagyok – tisztességes emberré. De hogyan válhatok tisztességes emberré? Ez az a kérdés, amit csak a tisztességes ember vet fel. A tisztességes ember sosem kérdezi, hogy „miért kell tisztességesnek lenni?“, vagy „ha más nem igazságos, miért kell pont nekem annak lennem?“ Aki efféle kérdéseket tesz fel, az nem választotta magát tisztességes embernek, sőt, egyáltalán nem választotta magát egzisztenciálisan – az hagyja, hogy mások válasszanak helyette.

Ismétlem, csak a tisztességes ember számára alapvető az a kérdés: „hogyan válhatok tisztességes emberré?“ Ezért teszi fel magának a kérdést, hogy „mit helyes tennem?“, „mit helyes ne-

kem ebben a szituációban tennem?” Mikor erre a kérdésre keresi a választ, akkor – metaforikusán szólva – mankókat keres.

Minden személyiségetikának – tehát minden etikának, melynek kiindulópontja önmagunk választása, s centrális értéke az autenticitás, akár pusztán formális, akár nem – abszolút és ugyanakkor fiktív indulópontja az ugrás. Az ugrás azért ugrás, mert nem determinált; az ugrás körülményei a választás tárgyát képezik. Tehát semmiféle külső norma – akár mindennapiak, akár nem – nem játszik szerepet a választásban magában. Úgy, ahogy a választó psychéje sem. Ennyiben a személyiségetika követi a kanti morálfilozófia alapsémáját. De mikor arra kerül a sor, hogy az egyed felteszi a kérdést: „hogyan lehetek azzá, ami vagyok, tisztességes emberré?”, akkor minden párhuzamosság megszűnik a kanti morálfilozófia és a személyiségetika között.

Ismétlem, aki ezt a kérdést felteszi, mankó után néz. De minden tisztességes ember a maga egyedi módján az, a maga egyszerűségében válik azzá, ami. Az egyik ember az egyik fajta mankót tudja legjobban hasznosítani, hogy azzá váljon, ami, a másik ember a másik mankót. Van, aki arra a mankóra támaszkodik, amit erkölcsi érzésnek neveznek, van, aki egy valláserkölcsei mankót talál, van, aki egy filozófiában, mondjuk éppen a kantiban, találja meg a számára legmegfelelőbb mankót. A tudásra modern etika nem alapulhat; de attól még a tudás is lehet mankó. Mindenekelőtt a Másikról való tudás. Arról a Másikról, aki igényt támaszt rám. Tudnom kell, hogy melyek szükségleteim, ahhoz, hogy elismerjem őket, hogy a Másikért képes legyek felelősséget vállalni. Igaz, nem tartozik a személyiségetika kompetenciájába a Másik szükségleteinek feltétlen kielégítése. Aki a másik szükségleteinek kielégítéséért él, az a transzkulturálisan jó ember, a szent ember, az igaz ember. Nem tudom eldönteni, hogy vajon felette áll-e a tisztességes embernek, mindenesetre valami más.

Ami a tisztességes embert illeti, ő nem részesíti előnyben a szenvedést az örömmel, a szolgálatban eltöltött életet az önmegvalósító élettel szemben. Ismétlem, ő az az ember, aki elszenved a rosszat akkor, de csakis akkor, ha – amennyiben nem szenvedné el – igazságtalanságot kellene elkövetnie, ha akár másnak, akár saját személyiségének kellene ártania.

Nem az a fontos, hogy honnan merítjük az erőt, hanem hogy mihez. A személyiségetika maga nem javasol egyetlen konkrét mankót sem – ezért nem morálfilozófia. Pusztán azt mondja: minden tisztességes ember a maga módján válik tisztességes emberré. Aki tisztességes emberré válik, az amúgy is keres magának

– vagy állandó használatra, vagy időről időre, amikor szüksége van rá – egyfajta mankót.

Ahol nincs egyetlen közös, uralkodó éthosz, egy mindent meghatározó metafizikai meggyőződés, ahol tehát nem jelölnek ki számunkra egy mindenki számára egyformán érvényes főmankót születésünk pillanatában, az etikus magatartás személyiségre-szabottá válik. Ebben az értelemben mondtam, hogy a modern ember etikája személyiségétika, függetlenül attól, hogy ez vagy az az ember támaszkodik-e mankóra egyáltalán, s ha igen, hogy milyen mankóra támaszkodik. Mert nem a mankó teszi tisztességesé az embert; fordítva, azért keres ilyet – amennyiben szüksége van rá –, mert tisztességes, mert saját személyiségének központját megközelítve válik azzá, ami – tisztességes emberré.

Olyan etika ez, melyben a valamivé válás nem a *Legyen!* felszólításra adott válasz. Senkit sem lehet felszólítani arra, hogy válassza meg önmagát – egzisztenciálisan – tisztességes embernek. Nem nagy számban teszik ezt, azt elmondhatjuk. De mindig vannak olyanok, akik megteszik – ezt is elmondhatjuk. Tisztességes emberek léteznek – *mindannyian ismerünk legalább egyet*. Hogyan lehetségesek – ma? Ez az a kérdés, melyre csak úgy tudunk válaszolni, ha végigkísérünk egyetlen tisztességes embert élete útján, és leírjuk, hogy hogyan vált azzá, ami, hogy hogyan volt ez – *számára* – lehetséges. Ami valóságos, az lehetséges.